

Bartha Eszter

„Igazából nem tudjuk kihasználni a tudásunkat, tehát ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”: Munkások és munkástudat a mai Magyarországon

Az 1997-ben privatizált Rába-gyár munkásaival 40 életút-interjú készítem 2002 és 2004 között. A gyár a 2000-es évek elejére az eredeti létszám ötödével működött tovább. Emellett feldolgoztam 40 2010-ben készült életút-interjú vendéglátó-és építőipari munkásokkal. Férfiak és nők egyenlő arányban kerültek bele a mintába. Az interjúalanyaim többsége a 40-65 éves korosztályba tartozott. Az alábbiakban ennek az oral history projektnek az egyik értelmező dimenziójára koncentrálok: megkísérlem bemutatni a munkások politikai és társadalmi felfogását, azt, hogy hogyan értékelik az 1989-ben létrehozott új demokráciát és piacgazdaságot, a munkások és a munkás-érdekképviselő helyzetét és mit tudunk meg az interjúk alapján a munkástudatról – és identitásról. Az elemzés során tesztelni fogom Szalai tézisé a munkásság kettős struktúrájáról. Szalai Erzsébet egy kettős modell segítségével szemlélteti, hogy a hazai munkások is eltérően integrálódnak a gazdaságba. Megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „*buhéráló*” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét, mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „*tudatos*” osztályformálódását. Végezetül ráterek arra, hogy miért fontos visszahozni az osztályt a diskurzusba, hogy megmagyarázzam a látszólag ellentmondó eredményeket.

„Ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”

Volt egy figyelemreméltó hasonlóság a Rába-munkások és a szolgáltatás-szektor dolgozóinak életút-interjúi között: szinte valamennyi, a poszt-szocialista kapitalizmusról szóló történet a „*hanyatlás narratívájába*” illeszkedik (Bartha 2012). Ha Szalai modelljét használjuk (2004), a Rába-munkások – a vállalat privatizációja ellenére is – a hazai szektor alulfizetett, kizsákmányolt, „*buhéráló*” munkásrétegével azonosultak. A poszt-indusztriális fejlődést a multinacionális vállalatok képviselték, amelyek elcsábították a legjobb hazai munkásokat, és tisztességtelen versenyt kényszerítettek rá a tőkehiányos magyar vállalatokra. A „*hanyatlás narratíváiban*” a menedzserek szándékosan leépítették a termelést, az új tulajdonosok nem fektettek bele semmit se az infrastruktúrába és a fejlesztésekbe, és abból termeltek profitot, hogy eladták a vállalat értékes ingatlanjait, és elbocsátották azokat a munkásokat, akik azóta dolgoztak a vállalatnál, mióta Horváth Ede, az államszocialista időszak legendás vezérigazgatója megalapozta a motor- és

hátsóhídyártást. Sokan egyenesen azt mondták, hogy a tulajdonosok szándékosan építették le a termelést, hogy eladhassák a vállalati ingatlanokat. A munkások érzelmi alapon ítélték meg a piacgazdaságba történő átmenetet: büszkeséggel vegyes sajnálkozással, fájdalommal emlegették a gyár letűnt aranykorát, és személyes felelősöket kerestek azért, mert a privatizáció nem tudta megmenteni a vállalatot. Nemegyszer megjelent a mítoszgyártás, sőt nem ritkán az összeesküvés-elméletek logikájára hajazó (világ)magyarázatok:

Mert meg lehet nézni, Nyugaton az állam megvédi a hazai vállalatokat. De nézze meg a Vagongyárat. Jól menő cég volt, most véleményem szerint az a lényeg, hogy tönkretegyék, hogy ne legyen konkurencia. Én ezeket jól átlátom. Itt voltak a győri textilgyárak, ezeket mind felvásárolta a konkurencia. És attól kezdve itt fejlesztés nem volt. Itt volt a Richards, a Graboplast, ezek mind komoly, világhírű cégek voltak, és mind tönkrement. Ezt nem értem én az egész rendszerváltásban, hogy ilyeneket hagyott az állam. Mert nem azt mondom, hogy egy veszteséges vállalatot támogasson, de hát, amiben lát az ország vagy az állam fantáziát – mert a saját érdekünket nézzük, ne azt, hogy kiszolgáltassuk magunkat továbbra is a Nyugat felé. Mert itt van ez az Audi, adómentes. Hát, ha a Vagongyár is azt a pénzt a fejlesztésre költhetné, nem lenne ilyen helyzetben. A rendszerváltás óta nem tud fejleszteni, mert az adózások megölik.

(Péter, 49, szakképzett munkás és szakszervezeti bizalmi. Az interjú 2002-ben készült)

Rablókapitalizmus... a kommunista banda, aki közel állt a tűzhöz, meg esetleg súgtak is neki, segítettek, egy kis szerencse folytán – persze egy kis mersz is kellett hozzá – hatalmas vagyonra tett szert a rendszerváltás után. Ezt tudja mindenki, hogy ezt a Kisalföld nem írja meg, az egy más kérdés.

Megvett két markológépet, ami 100,000 Ft-ot ért, de ő meg tudta venni 5,000 Ft-ért a cég felszámolása folytán. Aztán bt-t alapított, jöttek a nagy beruházások. Aki ilyenbe belekapaszkodott, belapátolta egy kicsit, mennyi pénz jött össze, vett egy fúrógépet, megint belapátolt egy kicsit, aztán menetvágó gépet... na, akkor már venni kéne egy komolyabb autót. Ez is egyfajta vállalkozás volt, amit én csináltam, meg az is, amit ő csinált, hogy 5,000 Ft-ért megvette a 100, 000 Ft-os gépet. De nem egyenlő esélyekkel indultunk. Őbelőle az lett, hogy a vezérigazgatója egy ötszáz fős cégnek, pedig gyakorlatilag a kezdeteknél nem tett bele semmit, mert azt az 5,000 Ft-ot, amit befizetett papíron, azt is úgy lopta onnan. Tetszik érteni? Így alakultak ezek – amire most azt mondjuk, hogy komoly vállalatok. Tízből kilenc így alakult az országban. A vállalati gyárból kivált kft-k, tejüzem, stb. Megvett egy traktort, megszűnt a téesz. Annak az utolsó embernek már a kapanyél jutott csak. Így alakult ki, ami mostanra lett. Na, most mi a különbség a szocializmus meg a mai rendszer között? Azt mondták, hogy közös, minden közös. De ugye úgy is kezelték, akinek nincs gazdája, az senkié, úgy is kezeli. Ha én azért a vagyon-tárgyért megszenvedtem, azt tudom értékelni. De ha rám szakadt valami szerencse folytán, azt nem értékelem.

Nekünk a költségvetésünk mindig olyan gyöngye lesz. Tartalékunk nem lesz, csak a kölcsönök. Mert saját termelésünk megint itten semmi nem lesz, mert mindezt eladnak. Lassan nem lesz itt már nemzeti vagyon semmi se. Amit tulajdonképpen 1945 után kihirdettek, hogy itt minden a dolgozó népé – hát az a vagyon,

ami a dolgozó népé volt, az most hol van? Vagy eladták külföldi cégeknek, vagy Magyarországon levő magánembereknek a zsebébe, vagy éppen a bankszámláján van az az összeg. Nem ott van? Mind ott van. A vagongyári vezetőkre is ráértem, ezekre, akik most az utolsó filléreket seprik össze – itt van a vagon!

(Miklós, 51, önálló vállalkozó, egykori Rába-munkás. Az interjú 2003-ban készült).

A szolgáltatóipar dolgozói 2010-ben meglepően azonos érveket használtak:

A két melóst összerakod, az egyik monoton gondolkodásmódú, a magyar alkotó gondolkodásmódú, és ők [a multik] összevásárolják a világon a kis, majd az egyre nagyobb technikai újításokat, sorba rakják a rendszerbe és utána rabszolgaként rakják a dolgozókat és bizonyos közepes minimálbérért megfizetik, és akik irányítják ezt az egész szerkezetet, azokat, mint nálunk is, busásan megfizetik, és ezért van a két rétegszakadás. Ezért van az, hogy Magyarország nem tud fejlődni, iparilag nem tud újítani, mert egyszerűen a központi költségvetés elvonja az újítási pénzeket, nem ad rá pénzt. [...] Ez Nyugat-Európának és az IMF-nek az összefonódása, hogy ilyen különböző trükkökkel a volt keleti és pár kisebb ország gazdaságát összeomlasszák, és utána, mikor beszűkült a piaca, idehozza az olcsó termékét, de mikor az itteni céget felvásárolta, akkor felemeli 30-tól 100%-ba terjedően az árát. És viszi ki, megszerezte az itteni gyártást, a gépparkot és olcsó munkaerőt, ő egy kicsit módosítja, és nekünk újra eladja, ezeket nyugodtan leírhatod, hogy ez így működik, így látja a magyar ember. És az, hogy nem tud tervezni a dolgozó, abszolút nem tud tervezni, mert ma már a munkák mindig alkalmoszerűek, mindig alkalom, egy beruházás van, akkor arra az alkalomra összeszednek embereket, kész, utána menesztik. És a jobb szakembereket, ha van jobb középállalkozó cég, aki ha meg tud tartani főidőben egy 50-100 munkást, az a lappangó időben megtartja a legjobb húszat, és a többit kirúgja, és utána kezdődik újra, felszedi az embereket a beruházásra, és így tud talpon maradni.

(Zoltán, 54, önfoglalkoztató. Az interjú 2010-ben készült).

Nekünk most nem egy jó helyzet, amiben vagyunk, én ugye a saját kis üzletemben tapasztalom, hogy egyszerűen bármit teszek, pl. tavaly december óta fenn vagyunk a Facebookon, mint önálló üzleti egység, naponta viszem fel az étlapunkat, ételfotókat teszek fel naponta árral, mindennel. Próbálok csábítani az embereket, és 282 lájkolt vendégünk van. Ezzel stagnál tulajdonképpen tavaly december óta a vendégkörünk. Az átlagember bérezése, fizetése egyre kevesebb, ugye az új adórendszer még csökkentett mindenkinek a bérén, hiába 16%, de eddig semmivel nem lett több a minimálbéresnek, és azért Magyarországon a valóban fizikai munkát végzők nagy része azért minimálbéres. [...] Igazából nem tudjuk kihasználni a tudásunkat, tehát ez a piacgazdaság minket padlóra küldött.

(Pál (57), vendéglátóipari középvezető, szakszervezeti titkár. Az interjú 2010-ben készült).

A fenti idézetek szépen illusztrálják, hogyan fordul át az antikapitalista kritika – erős baloldali nyilvánosság és „szótár” híján – egy etnikai-populista diskurzusba, amelyben a helyi posztkommunista elitekkel szövetkezett multinacionális (nyugati) tőke lesz a munkások minden jogos keserűségéért felelős főgonosz, amely elvette

tőlük az államszocialista időszakban élvezett létbiztonságot. A munkások mind-egyik interjújában hangsúlyozták, hogy nem tudnak kijönni a rendes keresetükből, és feketén kell dolgozniuk azért, hogy fizetni tudják a számlákat. A legfontosabb cél a nagy többség számára már bevallottan nem a megtakarítás, hanem a túlélés:

Elég nehéz [a megélhetés] és a dolgozók zömének anyagi gondjai vannak és napról napra, fizetéstől fizetésig élnek, és alig várják már, hogy hó elején jöjjön az átutalás. Tehát a zömének anyagi gondjai vannak még idősebb korban is. Alig várják, hogy csengjen a mobiltelefon, jaj, megérkezett, megjött, futótűzként terjed a hír. Igen, van, aki csak akkor tudja kifizetni a számláit, hogyha utalták a munkabért, egyébként ez teljesen érthető. Nem kell mondani, én is hazamegyek, és nincs olyan nap, hogy ne legyen egy sárga csekk a postaládában. Azért dolgozunk, hogy fizethessünk, és aztán üres az ember zsebe, mert spórolni már nagyon régen nem tudnak az emberek. Örülnek, ha a napi megélhetésük megvan. Szóval anyagilag rossz körülmények között élnek a zöme, kevés az, aki megengedheti magának, van azért két-három ember, a zömének biztosan tudom, hogy anyagi problémái vannak.

(Tamás, 55, vendéglátóipari középvezető, üzemi tanácselnök. Az interjú 2010-ben készült.)

Régen az dicsőség volt, a Vagongyárban dolgozni. Én olyan büszke voltam, amikor engem tizenhét éves koromban az apám ide bevezetett, hogy én a nagy Vagongyárban... Aztán most itt vagyok. Aztán ha elküldenek, akkor nem is tudom, mi lesz. Újságot kihordani, takarítani, hát sajnos ez van. És ez olyan borzasztó. Ráadásul későn mentem férjhez, elsős a kislányom, harmadikos a fiam. Ha csak mi ketten lennénk a férjemmel, nem lenne olyan rossz. De nekem taníttatni kell, ráadásul mind a kettő kitűnő tanuló, ami a legnagyobb problémám, mert így mind a kettőt taníttatni kell, mert hát azt nem hagyom, hogy ne tanuljanak. 100-110 ezer Ft az összjövedelmünk, a férjem a Vagongyárban hasonló jól keres. A kolléganőim mind járnak takarítani. Igaz, ők egyedülállóak, nincs férjük, de mind járnak takarítani.

[Később] Akkor én lány voltam, azért az lényeges különbség, hogy akkor nem volt családom, nem volt ez a bizonytalanság, mint most. Akkor nem volt ilyen, hogy nem tudom, másnap kell-e jönni, vagy sem. A Vagongyár egy biztos hely volt, a szomszédok irigyeltek, hogy könnyű nektek, ti a Vagongyárban vagytok, ott jól kerestek. A Vagongyárban lényegesen jobb volt akkor a kereset. Nem voltak ilyen különbségek, mint most. Meg munka és munka között sem voltak akkora különbségek. Akkor egy vezető nem keresett tízszer annyit, mint egy dolgozó. A vezérigazgató keresett hat-szor többet, mint egy munkás. De ma ennek a többszörösét kapják. Csak azt látná az ember, hogy jobban megy az üzem. De sajnos nem ez van. Kevés az import, nincs megrendelés. Egy hónapon belül másodszorra állították le a motorgyárat. Akkor ez mit jelent? Hogy a jövőkép ennyire jó? Csak be ne zárjanak bennünket. Valami nagyon nagy baj van itt, csak nem tudom, mi, mert én kisember vagyok. Hetente küldik el az embereket, csökken a létszám, és az összes kihatása.

(Judit, 50, adminisztrátor. Az interjú 2002-ben készült.)

Ahogy láttuk, az interjúpartnerek mind 2002-2003-ban, mind pedig 2010-ben az anyagi helyzetük romlását tartották a rendszerváltás legfájdalmasabb tapasztalatának: az erről szóló beszámolók szomorúan illeszkedtek a hanyatlás narratívájába. A

munkások többségének stagnált vagy csökkent az életszínvonala; különösen nehéz helyzetben voltak a még támogatásra szoruló gyermekkel rendelkező háztartások. A Kádár-korszak kiszámítható volt: noha a városi, szakképzett munkások elismerték, hogy a rendszerben nem voltak nagy perspektívák, voltak reálisan kitűzhető célok: egy városi lakás vagy vidéki családi ház, autó, víkendtelek, rendszeres nyaralás. Az új rendszerből hiányoztak ezek a nem túl nagy perspektívák; még azok is, akik azt mondták, hogy meg tudták őrizni korábbi életszínvonalukat, hozzátették, hogy már nem kell támogatni gyermekeiket, mint korábban; egyébként be kellene érniük egy szerényebb fogyasztási színvonallal. Sokan keserűen beszéltek az új egyenlőtlenségekről, amelyeket már iskolás korukban tapasztaltak a gyermekeik:

Én nem sírom vissza a szocializmust, de hogy nekem akkor jobb volt, az biztos. Most minden van, csak nem mindenkinek elérhető. Akkor az igények sokkal kisebbek voltak, de az megvalósítható volt. Nekem is lennének igényeim, hogy színházba járjak meg moziba, külföldre... lánykoromban én minden nyáron külföldön nyaraltam. Most nem látni, de így volt. Én ezt meg tudtam csinálni. Most minden van, ez nagyon jó, csak az nem jó, hogy hiába van, ezzel mi nem megyünk semmire. Én nem tudom se az angol nyelvű tábort megfizetni a gyerekemnek, se a sítábort. És a könyvek drágák, minden drága. Akkor nem volt se kirívóan szegény, se kirívóan gazdag. Akkor nem volt az embernek kisebbségi érzése a többiek között. Ettől félttem a legjobban a gyerekeimet. Elit gimnázium tagozatos osztályába jár a fiam, ott majdnem mindenkinek a szülei bankárok meg menedzserek. Én meg, ugye, ezeket nem tudom. Úgy megy el a nyári táborba, hogy előtte elmegy dolgozni. Mikor a gyerek elé megyünk, mondom a férjemnek, hátul állj meg, hogy ne kelljen a gyerekeknek szégyenkezni, hogy ő egy ilyen tragacsból száll ki, meg be, mikor a többi szülőnek ott van a feneke alatt a legújabb autó.

(Judit, 50, adminisztrátor. Az interjú 2002-ben készült.)

A megélhetés mindennapi nehézségei meghatározták a munkások és a munkás-érdekképviselet helyzetét. A szakszervezeti bizalmik nem ritkán maguk is vezetőik voltak, akik nyíltan beszéltek a kettős szerepük között fennálló konfliktusról.¹ A munkások általában bábszervezetnek tekintették a szakszervezeteket, amelyek egyetlen előnye a karácsonyi ajándékcsomag és a vállalati üdültetés (már ahol még maradtak üdülők...). Sok szakszervezeti bizalmi a munkásokhoz hasonlóan vélekedett a szakszervezet gondjairól és tehetetlenségéről:

Hát nem tudom, régen divat volt [a szakszervezeti tagság], voltam én szakszervezeti bizalmi, na, akkor sokat beszéltem annak idején, akkor jártattam a számat, de hát akkor még volt miért, meg fiatal az ember, 20 évesen könnyen beszél. A munkakörülmények, meg ha valakinek baja volt, üdülés, vagy akármilyen személyes problémákat is meg lehetett oldani. Közvetítettem a főnök felé, hogy figyeljetelek oda, mert kellene valami. De hát akkor még könnyen ment, voltak a béremelések. Volt rálátás a dolgozóra, hogy mit csinál, és akkor lehetett mondani, hogy ne 20 fillért adjanak neki, hanem 50-et, akkor még így mentek a pénzek. Akkor jobban

¹ A szakszervezetek 1989 utáni helyzetéről lásd Tóth (2013).

odafigyelték az emberek, ma már mindenki csak áttapos a másikon, a könyöklés megy, én azt veszem észre ennyi év tapasztalat után. Én már nem nagyon ugrálhatok, 53 évesen nem tudok mit csinálni, már kötve vagyok, vagy hogy mondjam, örüljek, hogy itt dolgozhatok, nemhogy itt, hanem hogy egyáltalán van munkahelyem, mert nagyon sokaknak a környezetemben 53 évesen nincs, a lányomnak egyik napról a másikra azt mondták, hogy holnap ne gyere be, és pénztáros volt, meg raktáros, meg mindent csinált. Sajnos ez van.

(Márta, 53 éves konyhai dolgozó. Az interjú 2010-ben készült.)

Nem léptem be [a szakszervezetbe]. Megmondom őszintén, én ezen soha nem gondolkodtam, amikor ide beléptem, nem kértezték, hogy szeretném-e, és aztán ez el is maradt. Hát ha akkor kértezték volna, vagy ez szóba kerül, lehet, hogy azt mondom, hogy igen. [...] Hát igazából nem tudom megmondani [hogy mi a véleményem a szakszervezetről], ezáltal, hogy nem vagyok szakszervezeti tag, nem is foglalkozom igazából ezzel a kérdéssel. Nem tudom. Valami van, azt tudom, de hogy aztán mit harcol ki nekünk a szakszervezet, azt nem. Én megvédem a saját érdekeimet, ha kell. Hát meg úgy gondolom azért, hogy a főnökeim is, ha az érdekeim egyeznek az övékkel. Ennyi. Mit mondjak még?

(Zsófia, 38, szakács, konyhafőnök. Az interjú 2010-ben készült.)

Csak most nagyon elgondolkodtam azon, hogy a kormány annyira beleszól a Munka Törvénykönyvébe, hogy mi célt szolgál most már a szakszervezet, itt nincs lehetőségünk leülni és tárgyalni, akkor mire jó a szakszervezet? Az a szerencsénk, hogy nekünk nagyon jó igazgatónk van, mi szerencsések vagyunk ennél a cégnél. De hogyha mondjuk kapunk egy másik igazgatót, nem biztos, hogy így le lehet vele ülni tárgyalni, és nem is vagyok benne biztos, hogy szükség van szakszervezetre. [...] Már nem, már nem tartom hatékonynak a szakszervezetet. Azért nem, mert elnyomják teljesen a szakszervezetet, nincs már érdekképviselet Magyarországon, hiszen mindenki fél, senki nem mer most már átgátni semmi ellen. Örülünk, hogy ha van munka, ennyi.

(Emma, 50, üzletvezető-helyettes, szakszervezeti bizalmi. Az interjú 2010-ben készült.)

Az anyagi perspektíva hiánya és a túlélésért folytatott mindennapi küzdelem megfosztotta a munkásokat, hogy hosszabb távra tervezzenek. A legtöbbjüknek nem volt hosszú távú stratégiája helyzete javítására, csak a pusztá túlélés volt a cél. Még azok is, aki azt mondták, hogy csak a nyugdíjra várnak, hozzátették, hogy nyugdíjuk nem fogja fedezni a megélhetési költségeket, ezért rákényszerülnek arra, hogy „mellékesen” minimálbérért vagy feketén dolgozzanak tovább. Kapitány és Kapitány (2007) úgy érvel, hogy ebben a helyzetben a biztonság és a kiszámíthatóság adekvát adaptációs stratégiák. Zigon (2009), aki moszkvai művészek és ortodox keresztények körében végzett terepmunkát, megállapítja, hogy a remény még a nagy morális válságok idején is mozgósíthatja az emberek belső erőforrásait és aktív cselekedetekre indíthatja őket: noha tudatában vannak annak, hogy tehetetlenek a kedvezőtlen körülményekkel szemben, mégis reménykednek abban, hogy egyéni kitartásuk, erőfeszítésük valamiképpen hozzájárul majd ahhoz, hogy helyreálljon egy mindenki számára elfogadható rend. A munkásinterjúkban azt figyel-

hetjük meg, hogy a remény a felelősség áthelyezését is jelentheti: a munkások eleve reménytelennek ítélték bármilyen kollektív fellépést vagy a szakszervezetek erősítését, csak egyéni túlélési stratégiákban gondolkodtak. A politikai iránt érdeklődő munkások többsége az államtól várta helyzete javítását és a magyar érdekek felvállalását (az EU-val, az IMF-fel, a multinacionális tőkével, stb. szemben). A kiszámítható és szociálisan biztonságos államszocialista múltat az interjúalanyok gyakran explicite is szembeállították a mai „*rablókapitalizmussal*”:

Győrben házgári lakásunk volt, ezt anyagilag jobban bírjuk. Amiért azt eladtuk, azért kaptuk ezt. Miből lett volna nekünk akár 100,000 Ft eldugva? Örülünk, ha fizetéstől fizetésig megélünk, ezt úgy higgye el nekem. Pedig egy gyerek van, nem flancolunk, és mégsem, mert ennyire kevés a kereset. Hiába keres a férjem 100,000 Ft-ot, ha 70,000 Ft-ot hoz belőle haza, és ebben benne van a családi pótlék. És még akkor vezető szerelő. Nekünk az 1980-as években sokkal többre tellett, és akkor volt négy gyerek, most egy gyerekkel nem tudunk. A négy gyereket el tudtuk látni, iskoláztattuk, akkor volt azért kocsink, tudtunk venni TV-t, színes TV-t, videót, ezt-azt. De most semmit.

Igen, sokkal jobbnak tartom a rendszerváltás előtti időt, mint ami most van.² Mert én úgy látom, hogy abban az időben azért a szegény ember jobban meg tudott élni. Nem voltak olyan egetverő különbségek. Nem volt meg az alsó egy millió ember, aztán attól kezdve már csak a felső régiók vannak. Mert úgy kb. egy-másfél millió ember az, aki igazán csak a kétkezi munkájából él.

(Éva, 54, szakképzett munkás, rokkantnyugdíjas. Az interjú 2010-ben készült.)

Amikor kitört a demokrácia, itt még a gatyánkat is eladták. Amit lehetett, mindent privatizáltak. Ez volt a legnagyobb baj. Ha én megveszem a győri kórházat, ha meghal valaki, majd kapok pénzt? Vagy mi hasznom van nekem abból, ha megveszem a kórházat? Vagy a tb-től, vagy honnan dotálják a kórházat? Kórházat nem szabad, a villamosipart halálos vétek, a gázipart halálos vétek, mindennemű energiahordozót halálos vétek privatizálni, mert itt nagyon rablócsapat van.³ Közgazdaságtanban kellett tanulni, a politikai gazdaságtanban. Hát ez most pillanatnyilag a rablókapitalizmus. Hát mindenki lop, addig, ameddig lehet. 1989-ben nagyon elszaladt a ló. Múltkor olvastam, nem igaz, még egy ilyen állami cégnél két milliárdos hiány. Átveszi a magántőke, egyből lesz két milliárdos többlet. Hát ezt magyarázza meg nekem. Hogy lehet ez? Hogy mint állami cég, milliárdos hiány, utána meg milliárdos többlet? Hát itt valamilyen disznóság van. Hogy én maszek tudok termeltetni, úgy, hogy nyereséges az a cég. Az állami cég meg nem tud termeltetni, csak hiányt termel. Szerintem igen-igen elszaladt ez a privatizáció, tönkretették a gyárat, tönkretettek mindent, pedig modern gépek voltak a Richardsban is, az 1980-as években kezdték el behozni őket.

(Tibor, 67, nyugdíjas előadó. Az interjú 2003-ban készült.)

A régi világban egyszerűen az a hülye ideológia, ami rátelepedett az emberekre, ami folyt az újságból, Marx, Lenin, hurrá, felépítjük – ez nem tetszett. Az se tet-

² Kiemelés – B. E.

³ Kiemelés – B. E.

szett, az a zsíroskenyér-demokrácia, hogy mindenki ugyanannyit kapjon, de mindenki kapjon, mert aki akkor többet dolgozott, nem biztos, hogy többet is kapott.

Előbb említettem azt a zsíroskenyér-demokráciát, ebből tényleg ki kellett volna nőnünk, viszont talán a legjobban úgy tudom kifejezni, hogy a legtöbb ember úgy lesz milliomos, hogy adok-veszek, tanácsot adok, de produkció, termelés, semmi nincsen. Eladtam valamit, megvettem valamit, tanácsot adtam, de készterméket nem állítottam elő, csak forgattam a pénzt. Én ezeket csak úgy hívom, hogy „adok-veszek, tanácsot adok” emberek. Készterméket nem állít elő, csak a nagy duma – ezek az emberek egyre jobban elszaporodtak, ezek viszik az adófizetők pénzét, mert az adórendszer olyan, hogy aki nem adócsaló, az nem fog meggazdagodni, de lassan nem fog tudni megélni se. Mert ezen nem változtatnak.

(Sándor, 59, szakképzett munkás. Az interjú 2002-ben készült.)

Mint Zigon kutatásában, itt is elsősorban az erkölcsi értékek fölénye állt szemben a poszt szocialista kapitalizmus valóságával.⁴ Az antikommunista munkások tipikusan úgy érveltek, hogy a szocializmus idején a nómenklatúra volt az, amelyeik kizsákmányolta a munkásosztályt, és a karrieristák foglalták el a legjobb helyeket a pártban. 1989 azonban nem hozott erkölcsi megújulást; ezért válhatott uralkodóvá a rablókapitalizmus, a multinacionalista és a magyar vállalatok közötti egyenlőtlen verseny, a nép vagyonát kiárusító technokrácia, a hanyatló szolidaritás, és a társadalmi igazságtosság normáinak folyamatos megsértése. Az óriási társadalmi és anyagi egyenlőtlenségek, amelyeket a magyar társadalom nagy része nem szentesített, felerősítette az igazságos társadalom utáni vágyakozást, amely eljöveteletét kollektív cselekvés helyett egy külső entitástól (állam, nemzet, etnikai közösség, stb.) várták az emberek. Az erkölcsi felsőbbrendűség volt az egyetlen fegyver, amelyet a kisember szembe-szegezhetett a korrupst és igazságtalan újkapitalista rezsimmel:

Fiatalkori álmom volt, hogy önállóan tudjak dolgozni, tehát önálló kisiparos, mostani szóhasználattal vállalkozó. Nem szeretem ezt a kifejezést, mert ez a vállalkozó olyan, hogy ebbe minden belefér, ez olyan, mint az stb. De egy vállalkozó lehet bárki, de nem biztos, hogy iparos lesz belőle valamikor is. Én nyithatnék vendéglőt is – enyém a vendéglő, mert van pénzem. De ez minden, csak nem ez a régi szó értelmében vett iparosság. Ez semmi. Ez nulla. Azért van ez a problémám, hogy felhígult itt minden.

(Miklós, 51, szakképzett munkás, vállalkozó. Az interjú 2003-ban készült.)

Következtetés

David Ost (2005) könyve nagy vitát váltott ki Lengyelországban, nem utolsósorban azért, mert előre jelezte a lengyelországi populizmus politikai győzelmét. Ost nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a lengyel értelmiség túlnyomó része elkötelezte magát a neoliberális program mellett, és ezáltal elárulta a munkásokkal kötött korábbi szövetséget, amely megteremtette a Szolidaritást. A munkások, akik ebből a

⁴ A szegények erkölcsi fölénye már az 1980-as évek populáris irodalmában is megjelenik (Bartha 2004).

programból elsősorban a negatívumokat tapasztalták (munkanélküliség, az életszínvonal visszaesése, a munkások társadalmi és kulturális marginalizálódása) úgy érezték, hogy a globális tőkével szövetkezett neoliberális elit velük kívánja megfizettetni az átalakulás költségeit. Ez a családottság vezetett oda, hogy a munkások elfordultak mind a baloldaltól, mind pedig a liberális pártoktól, és erősödött körükben a jobboldali populizmus vonzereje. Hasonló következtetésre jut Don Kalb (2009), aki azt mutatja be, hogyan tudják a munkásaktivisták összeegyeztetni a Szolidaritás egykori baloldali programját a jobboldali populista pártok támogatásával.

A magyar esetben nem beszélhetünk a munkások és az értelmiség közötti szövetségről; a kutatás során megállapítottam, hogy a munkások nem ismerték az önkormányzó és öngazgató koncepciókat, amelyeket mind az államszocializmust, mind pedig az újkapitalizmust egyszerre bíráló kritikai értelmiség tűzött a zászlajára, és sok interjúalany a szabad parlamenti választásoknak sem tulajdonított különösen nagy jelentőséget a saját élete szempontjából (Bartha 2011). A privatizáció során személyesen megtapasztalt korrupció alaposan aláásta a demokratikus intézmények és a piacgazdaság hitelét, amely a remélt és olyan nagyon várt gazdasági felemelkedés helyett csak stagnáló, vagy (még gyakrabban) csökkenő életszínvonalat hozott nekik és az egyre kiáltóbb társadalmi ellentétet a munkások és az új kapitalista osztályok (menedzserek, bankárok, ügyvédek, orvosok és üzletemberek – más szavakkal a rendszerváltás nyertesei) között. Lengyel sorstársaikhoz hasonlóan a magyar munkások nagy része fogékony volt azokra a nacionalista-populista hívószavakra, amelyek konkrét ellenségképpel operálnak, amely lehet a külföldi, kizsákmányoló tőke, a multinacionalista vállalatok, amelyek kiviszik a profitot az országból, az EU, stb. A *ressentiment* érzését tovább erősítette az új elit „*hivalkodó fogyasztása*”, amely még nyilvánvalóbbá tette a saját elszegényedésüket. Az az érvelés, hogy a gyenge és tehetetlen (vagy a posztkommunista elitiek által megvásárolt) állam a felelős az egykori szocialista középosztály lecsúszásáért, sok megértő fülre talált: a politikai iránt érdeklődő munkások közül sokan mondták, hogy erős kormányzatra van szükség, amelyik határozottan fellép a nemzetközi tőke ellen.

Így tehát, miközben a magyar munkások többsége bírálta a rendszerváltást és az új demokráciát, amelyet nem éreztek a sajátjukénak, fenntartásaikból nem lett antikapitalista kritika. Ehelyett a munkások inkább egyfajta elképzelt (nemzeti, etnikai) közösségtől várták a társadalmi igazságosság helyreállítását és a munkások és a kapitalisták közötti viszony szabályozását.

Számos oka van annak, hogy a magyar politikai baloldal nem tudott profitálni a munkások kapitalizmusból való kiábrándulásából. A politikai baloldal iránti bizalmatlanság (amely részben a baloldali kormányzatok „öröksége”) és az erős feudális hagyomány mellett, amely ma is alakítja a munkástudatot (Hann 2012), érdemes rámutatni az erős, antikapitalista baloldal hiányára a nyilvánosságban; még az elkötelezett baloldali munkásszavazók is azt mondták, hogy egyetlen párt sem vállalja fel a munkásérdekek képviselését. A magyar munkásság látványos kizárása a nyilvánosságból és a szakszervezeti mozgalom gyengesége egyaránt erősíti az ál-

lamba vetett hitet: a munkások azt gondolták, hogy egy nemzetileg elkötelezett kormány az osztályok felett áll, és ezért fog majd tenni valamit a kisemberért.

Az osztály kizárása a nyilvános diskurzustól súlyos következményekkel járt a magyar politikai baloldalra nézve. Kutatásom alátámasztotta Szalai Erzsébet tézisé: sem a nagyipari munkásság, sem pedig a szolgáltatószektor dolgozói körében nem volt kimutatható egy kollektív munkástudat. A kisember vagy a saját eszközeire és egyéni stratégiákra hagyatkozott a túlélés érdekében, vagy pedig egy elképzelt magyar nemzeti/etnikai stb. közösséggel azonosult (amely gyakran nyílt etnikai szembeállításra alapult). Az eredmények segítenek megmagyarázni a Kádár-korszak ambivalens megítélését. Az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás utáni vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával, ahogyan azt sok interjúban is megfigyelhettük. Míg a németek azonosultak a *Wendével*, és még a tartós munkanélküliek sem kíváncsoztak vissza a honeckeri „*munkásállamba*”, addig a magyarok között csak kevesen voltak olyanok, akik úgy érezték, hogy profitáltak a rendszerváltásból és az új demokráciából. A negatív tapasztalatok hatására Magyarországon a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, és a nagyobb és erősebb államban, illetve egy sajátos magyar út preferálásában vélték megtalálni a perifériás fejlődés ellenszerét. A keletnémetek sikeresebb integrációját a kapitalista világ gazdaságba tehát egy mentalitásváltozás is kísérte, amit a magyar esetben kevésbé lehet kimutatni (Bartha 2011). Magyarországon a jele szerint tartósan a nacionalizmus és az etnikai diskurzusok jelentik a „*rablókapitalizmus*” egyedüli alternatíváját, amely elidegenítette és szegénységbe taszította a széles dolgozó tömegeket.

Az eredmények előrejelezték (vagy legalábbis magyarázzák) a Fidesz kétharmados győzelmét a 2010-es választásokon, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a párt hívószavait: erős kormányzat, EU-ellenesség, a felelősnek tartott posztkommunista elit megbüntetése, vagy legalábbis visszaszorítása, és egyfajta „*harmadikutas*” kapitalizmus. Mai szlogenjeik (keresztény Magyarország, erkölcsi felsőbbrendűség, szabadságharc az EU és az IMF ellen, a szegények és a romák kriminalizálása, az iskolák egyházi fennhatóság alá helyezése és a két világháború közötti Magyarország társadalmi és szellemi gyökereinek felelevenítése) szépen egybeesnek az „*osztály nélküli*” munkások felfogásával, amelyet a tanulmányban fejtek ki részletesebben. A több mint húsz évvel ezelőtt létrejött demokráciák hitelének meggyengülése éppolyan sebezhetővé teszi az új rezsimet, mint az egykori munkásállamot a munkásság bizalmának elvesztése, amelyet fényesen igazolt az, hogy a munkások sehol nem védték meg azt az államot, amely ideológiája szerint (és sok ponton a gyakorlatban is) az ő érdekeiket képviselte.

Az osztályviszonyok illetően alakulása és „*bújtatása*” azonban korántsem csak Magyarországra jellemző: a fejlett nyugati országokban éppúgy terjed a politikai korrupció, nő az underclass, élesednek a társadalmi egyenlőtlenségek és gyengülnek a szakszervezetek (Kalb 2012). Nem lehet kizárni, hogy a poszt szocialista országok mutatják a jövőt a Nyugatnak, és azok a feszítő társadalmi problémák, amelyek együtt járnak az osztály leértékelődésével a nyilvános diskurzusban, globalizá-

lódnak. Éppígy, miközben a teljesítményelv lehet fontos vezérlő elve a gazdaságnak, látnunk kell azokat a kelepceket és vakvágányokat, amelyeket a norma kíméletlen érvényesülése a társadalom számára tartogat. A teljesítményelvet fontos ellensúlyozni a szolidaritás elvével – hiszen még ha abban az ideáltipikus helyzetben vagyunk is, hogy egyenlő a verseny (ami a valóságban soha nincs így!), akkor is a lúzerek kirekesztéséhez és egy széles underclass kialakulásához vezet az elv szélsőséges alkalmazása, hiszen az egyik oldalon halmozódnak az előnyök (a tudástőke átöröklése Magyarországon különösen szépen dokumentált, lásd pl. Szelényi 1992), míg a másik oldalon csak a hátrányos helyzetet tudják átöröklíteni a családok. A posztindusztriális kapitalizmusnak éppen az az egyik jellegzetessége, hogy *nem* az éhező proletárok óriási serege áll szemben a tőkések kis csoportjával, hanem az életesélyek vonatkozásában nőnek meg a különbségek: egy jó indíttatásból az angolszász és a nyugat-európai társadalmakban nagyon nehéz nagyot bukni, miközben alulról egyre rögzőbb az út felfelé. Éppen azért halmozódnak a hátrányok, mert sok szegény sorsú, „gettólakó” fiatal semmilyen perspektívát nem lát maga előtt, csak a kábítószert, alkoholt vagy bűnözést – mint legalábbis „feledtető” elfoglaltságot. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy sokan egy tekintélyelvű kormányzatot is elfogadnának, „cserébe” a nagyobb társadalmi egyenlőségért. Csak remélni lehet, hogy a demokratikus Nyugat-Európa mutatja a Kelet jövőjét, és nem fordítva.

Irodalom

- Bartha Eszter (2004): *Szegény gazdagok: A késő Kádár-rendszer képe az ifjúsági irodalomban*. Magyar Hírlap, máj. 15-16.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha Eszter (2012): Lonely fighters: German and Hungarian Workers in Post-communism period. *Passato e Presente*, no. 88, 37-56.
- Bartha Eszter (2013): Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary. Oxford and New York: Berghahn Books (Series: International Studies in Social History).
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso.
- Burawoy, Michael – János Lukács (1992): *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago – London, The University of Chicago Press.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Földes György (1989): *Hatalom és mozgalom 1956-1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikai története 1957–1986*. Budapest: Gondolat.
- Hann, Chris (2012): *Time's Arrow in Tázlár (and in Anthropology)*. Előadás a Közép-európai Egyetemen, Dept of Sociology and Social Anthropology, 2012. dec. 3.
- Huszár Ákos (2012): *Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon*. Szociológiai Szemle, 22. évf. 2. sz. 4-26.

- Bartha Eszter: „Igazából nem tudjuk kihasználni a tudásunkat, tehát ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”: Munkások és munkástudat a mai Magyarországon
- Kalb, Don (2009): Beszélgetések egy lengyel populistával: globalizáció, osztály és átmenet – emberközelségből. *Eszmélet*, 82. sz.
- Kalb, Don (2012): A pénz, a démosz és az etnikum mély „összjátéka” az új-régi Európában. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl: Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 351-387.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2007): *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2007.
- Krausz Tamás (2007): Perestroika and the Redistribution of Property in the Soviet Union: Political Perspectives and Historical Evidence. *Contemporary Politics* 13(1).
- Krausz Tamás (2008): Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János (2012): *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és társzerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Laba, Roman (1991): *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*. Princeton: Princeton University Press.
- Laki László (2009): *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ost, David (1990): *Solidarity and the Politics of Anti-politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*. Philadelphia: Temple University Press.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Pittaway, Mark (2011): A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk* 1.
- Pittaway, Mark (2012): *The Workers' State: Industrial Labour and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*, Pittsburgh, PA: Pittsburgh University Press.
- Swain, Nigel (1992): *Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London and New York: Verso.
- Swain, Nigel (2011): A Postsocialist Capitalism. *Europe-Asia Studies*, Volume 63, No. 9., 1671-1695.
- Szalai Erzsébet (2004): *Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság*. Kritika, 33 évf., 9. sz., 2-6.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság, magyar válság, alternatívák*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út?: Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth András (2013): The Collapse of Post-Socialist Industrial Relations System in Hungary. Kézirat.
- Zigon, Jarrett (2009): *Hope Dies Last: Two Aspects of Hope in Contemporary Moscow*. *Anthropological Theory*, 9, 3.